

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

₹

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
नियतकालिक
(त्रैमासिक)

अर्थसिंवाड

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

भारतीय अधिक भाद्रपद-मार्गशीर्ष शके १९४५

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२३/खंड ४७, अंक ३

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

www.marthpari.org

(स्थापना वर्ष - १९७७)

मराठी
अर्थशास्त्र
परिषदेचे
त्रैमासिक

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये।
शोधचर्चाविवादार्थ संवादोऽयं प्रवर्तितः॥

अर्थसंवाद

(तज्ज्ञ परिक्षित नियतकालीक)

Reg.No. 31918/77 / ISSN 0973-8452

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२३ / खंड ४७ / अंक ३

अनुक्रमणिका

प्रमुख संपादक

राहुल शं. म्होपरे

(देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर)

सहाय्यक संपादक

चंद्रकांत जाधव

(य.च.वारणा महाविद्यालय, वारणानगर)

सल्लागार मंडळ

(२०२२-२५)

संतोष दास्ताने

मुक्ता जहागिरदार

के. के. पाटील

एस. एम. भोसले

संपादकीय पत्रव्यवहार

राहुल शं. म्होपरे

'सर' निवास, री.स.नं. ३३/क/२,

प्लॉट नं. १८, लेक व्ह्यू कॉलनी,

दीपा गॅस गोडावूनच्या पाठीमागे,

उजळाईवाडी, ता. करवीर,

जि. कोल्हापूर - ४१६ ००४

भ्रमणध्वनी : ९९२३८७९०२०

लेखातील मते लेखकांचीच

१. प्रशांत हरमकर

अर्थशास्त्राचे २०२३ चे नोबेल पारितोषिक :

स्त्री श्रमबाजाराच्या संशोधनाला १५३

२. दिग्विजय र. पाटील, एम . एस . देशमुख, अमृत म. चव्हाण

सांगली जिल्ह्यातील कृषी शाश्वततेचे विश्लेषण: शाश्वत कृषी

निर्देशांक दृष्टिकोन १६२

३. अप्पासाहेब विठ्ठल गायके, प्रशांत एन. देशमुख

मराठवाड्याच्या औद्योगिक विकासात

एमआयडीसीची भूमिका १७४

४. विजय मारुती कुंभार

लाभांशाच्या चक्रव्युहात सहकारी बँकांचे भागधारक १९०

५. प्रशांत यशवंत फडणीस

शेतीपूरक व्यवसाय आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था २०१

६. किशोर गजाजन सुतार

गिग इकॉनॉमी: सेवाक्षेत्रातील स्थित्यंतराचे नवे पर्व २०८

७. संतोष दास्ताने

एस. वेंकिटरमणन (१९३१-२०२३) २१६

८. बद्रीनाथ हिरालाल दामजी : पुस्तक परिचय

इकॉनॉमिक्स ऑफ सर्व्हायव्हल सस्टेनेबल,

इन्क्ल्युझिव अँड इक्विटेबल प्रोस्पेरिटी २२०

९. अविनाश कुलकर्णी : पुस्तक परिचय

ट्रायल्स, ट्रिब्युलेशन्स अँड अहा!

मॉमेंटस् ऑफ अ टॅक्समॅन २२५

शेतीपूरक व्यवसाय आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था

प्रशांत यशवंत फडणीस †

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी कालखंडात एकच गोष्ट सातत्यपूर्ण आहे ती म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे 'कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था' हे स्वरूप. देशाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा समजली जाणारी शेती आणि शेतीवर अवलंबित्व असणारी अर्थव्यवस्था हे चित्र आजही बदललेली नाही. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६४% लोक आजही ग्रामीण भागात राहातात. आज ही देशातील जवळपास ५८% लोकसंख्या ही प्राथमिक क्षेत्रावर अवलंबून आहे. मात्र राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये त्यांचा हिस्सा जवळपास २१.८% इतकाच आहे. शेती क्षेत्रातील अनिश्चितता, पर्जन्यावरील अवलंबित्व, शेतमालाच्या किमतीतील चढ-उतार, शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार यासारख्या समस्यांवर कायमस्वरूपी उपाय शोधायाचा असेल, तर ग्रामीण भागात शेतीपूरक व शेती प्रक्रिया व्यवसायांना चालना देणारे धोरण आखावे लागेल. ज्यामुळे शेतमालाचा कच्चा माल म्हणून वापर होऊ शकतो; तसेच पूरक व प्रक्रिया व्यवसायातून उत्पादन वाढीला चालना मिळून शेतीला प्रेरणा मिळू शकते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे

स्वरूप कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था इतके मर्यादित न राहाता शेती पूरक व शेती प्रक्रिया व्यवसायांची अर्थव्यवस्था असे करावे लागेल तरच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना मिळेल व देशाचा आर्थिक विकास घडून येईल.

उद्देश:

- १) देशातील कुक्कुटपालन व्यवसायाचा आढावा घेणे.
- २) कुक्कुटपालन व्यवसायाचे आर्थिक व सामाजिक लाभ पाहणे.
- ३) पाटण तालुक्यातील कुक्कुटपालन व्यवसायाचा आढावा घेणे.

गृहीतक:

कुक्कुटपालन व्यवसाय किफायतशीर शेतीपूरक व्यवसाय आहे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. पाटण तालुक्यातील ०५ पोल्ट्री व्यवसायिकांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था, सरकारी अहवाल, मासिके तसेच वृत्तपत्रांमधील प्रकाशित

† अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण

आजीव सभासद क्र.१८३४, भ्रमणध्वनी : ९४२१२८४०५६, ई-मेल : pyphadnis@rediffmail.com

लेखांचा आढावा यामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

नमुना निवड:

पाटण तालुक्यात एकूण २४ पोल्ट्री फार्म कार्यरत आहेत. त्यापैकी २०% म्हणजे ५ पोल्ट्री चालकांच्या मुलाखती घेऊन माहितीचे संकलन केले गेले आहे.

मर्यादा:

प्रस्तुत संशोधनांमध्ये कुक्कुटपालन या व्यवसायाचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच २०१३ ते २०२३ या कालावधीतील माहिती संकलन करण्यात आले आहे. तसेच मुलाखती केवळ पाटण तालुक्यातील पोल्ट्री व्यवसायिकांच्या घेण्यात आलेले आहेत. सदरचे संशोधन पाटण तालुक्यापुरते मर्यादित आहे.

तक्ता क्र. १ : भारतातील अंडी व चिकन उत्पादन

वर्ष	अंडी उत्पादन (दशलक्ष)	वाढ / घट %	चिकन उत्पादन (दशलक्ष टन)	वाढ / घट %	भारतातील चिकनचा उपभोग (दशलक्ष टन)
२०१३-१४	७४.७५	७.२	१.९२	-२८.५०	२.८७
२०१४-१५	७८.४८	४.९९	३.०५	५९.१६	३.०६
२०१५-१६	८२.९३	५.६६	३.२६	६.७५	३.२८
२०१६-१७	८८.१३	६.२८	३.४६	६.१३	३.४२
२०१७-१८	९५.२	८.७३	३.५	१.१५	३.५४
२०१८-१९	१०३.३	८.५०	४.१६	१८.८	३.७०
२०१९-२०	११४.३८	८.७३	४.३४	४.३२	३.७३
२०२०-२१	१२२.०५	७.०१	५.११	१७.७४	३.९५
२०२१-२२	१२९.००	६.१९	५.८४	१४.२८	४.१०
२०२२-२३	१२९.६०	०.४६	६.२५	७.२०	४.२५
सरासरी	१०१.७८	६.३७	४.०८	१०.७०	३.५९

स्रोत : Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries Ministry of Agriculture & Farmers Welfare Government of India

तक्ता क्र. १ वरून भारतातील कुक्कुटपालन व्यवसायाचा आढावा घेता येतो. दहा वर्षांत अंडी उत्पादन ७४ दशलक्षवरून जवळपास १३० दशलक्षपर्यंत वाढले आहे, तर चिकनचे उत्पादन जवळपास २ दशलक्ष टनावरून ६.२५ दशलक्ष टनापर्यंत वाढले आहे. अंडी उत्पादनामध्ये जवळपास दुप्पट तर चिकन उत्पादनामध्ये जवळपास तिप्पट वाढ झालेली आहे. याच कालावधीत भारतातील सरासरी चिकनचा उपभोग विचारात घेतला

असता त्यामध्येही दीडपट वाढ झाल्याचे दिसून येते.

चिकनच्या उत्पादनामध्ये अमेरिका जगात एक नंबरचा देश असून, अंडी उत्पादनामध्ये चीनचा पहिला नंबर आहे. भारताचा अंडी उत्पादनामध्ये जगात तिसरा तर चिकनच्या उत्पादनामध्ये जगात सहावा क्रमांक लागतो. अंडी उत्पादनामध्ये पहिल्या क्रमांकाचा चीन हा भारतापेक्षा जवळपास सातपट अधिक उत्पादन करत असल्याचे दिसून येते. चिकन उत्पादनामध्ये पहिल्या

तक्ता क्र. २ : जागतिक स्तरावर अंडी व चिकन उत्पादन

जागतिक क्रमांक	देश	अंडी उत्पादन (दशलक्ष टन)	जागतिक क्रमांक	देश	चिकन उत्पादन (दशलक्ष टन)
१.	चीन	२९.३६	१.	अमेरिका	२०.३९
२.	अमेरिका	५.९७	२.	चीन	१८.१९
३.	भारत	३.९७	३.	ब्राझील	१३.००
४.	मेक्सिको	२.५७	४.	रशिया	३.७७
५.	जपान	२.५०	५.	मेक्सिको	२.९२
जागतिक उत्पादन		१०४.८९	६.	भारत	२.७६
			जागतिक उत्पादन		१३१.१२

स्रोत : Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries Ministry of Agriculture & Farmers Welfare Government of India.

तक्ता क्र. ३ : भारतातील चिकनच्या किमती

वर्ष	किमत	वाढ / घट
जुलै २०१३	१३२.७१	=
जुलै २०१४	१४७.१६	११.३६
जुलै २०१५	१४५.६०	-१.३६
जुलै २०१६	१३१.७४	-९.६५
जुलै २०१७	१५१.४३	१५.२६
जुलै २०१८	१७३.८१	१४.५६
जुलै २०१९	१३६.९२	-२१.३८
जुलै २०२०	११४.०३	-१६.१७
जुलै २०२१	१७७.३६	५५.२६
जुलै २०२२	२८१.२५	५८.७५
जुलै २०२३	२६८.१४	-४.६२
सरासरी	१६९.०९	१०.२०

स्रोत : Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries Ministry of Agriculture & Farmers Welfare Government of India.

क्रमांकावरील अमेरिका भारताच्या सातपट अधिक चिकन उत्पादन करतो. पहिल्या तीन देशातील चिकनचे उत्पादन डबल डिजिट असून, भारतातील उत्पादन सिंगल डिजिट आहे. भारताला या व्यवसायामध्ये विस्तारण्याच्या खूप संधी उपलब्ध आहेत. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येच्या

आहाराच्या पोषणाची जबाबदारी अंडी आणि चिकन या माध्यमातून पूर्ण करता येऊ शकते.

तक्ता क्र. ३ मध्ये भारतातील चिकनच्या किमती दर्शविले आहेत. जुलै २०१३ ते जुलै २०२३ या दहा वर्षांतील चिकनच्या किमती दर्शविले आहेत. या दहा

वर्षात चिकनच्या किमतीत दुप्पट वाढ झाल्याचे दिसून येते. कोविडच्या काळात जुलै २०२१ पासून चिकनच्या किमतीत प्रचंड वाढ झाल्याचेही दिसून येते. किंमत वाढ झाली असूनही भारतीय लोकांच्या आहारातून चिकनचे प्रमाण फारसे कमी झाले नाही, हे नमूद करावे लागेल.

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन :

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन विचारात घेताना पोल्ट्री फार्ममधील कुक्कुट वर्गीय पक्षी आणि घरगुती केलेले कुक्कुटपालन विचारात घेतले जाते. २००७ मध्ये

महाराष्ट्रात पोल्ट्री फार्ममध्ये ४४.७४ दशलक्ष कुक्कुट वर्गीय पक्षांची संख्या होती जी २०१२ मध्ये ६०.२८ दशलक्षपर्यंत वाढली. मात्र त्यानंतर २०२० मध्ये ५२.१८ दशलक्षपर्यंत त्यात घट झाल्याचे दिसून येते. पोल्ट्रीमधील कोंबड्यांची संख्या विचारात घेता महाराष्ट्राचा देशात आंध्रप्रदेश आणि तामिळनाडूनंतर तिसरा क्रमांक लागतो तर चौथ्या क्रमांकावर कर्नाटक आणि पाचव्या क्रमांकावर पश्चिम बंगाल हे राज्य आहे. सातारा जिल्ह्यात ३४५ पोल्ट्री फार्म कार्यरत असून पाटण तालुक्यामध्ये २४ पोल्ट्री फार्म आहेत.

तक्ता क्र. ४ : महाराष्ट्रातील अंडी आणि चिकनचे उत्पादन

वर्ष	चिकनचे उत्पादन (०००)	अंडी उत्पादन (कोटी)
२०१४-१५	६३१	५०८
२०१५-१६	६७५	५२९
२०१६-१७	८४५	५४८
२०१७-१८	९२५	५७०
२०१८-१९	१०२१	५९६
२०१९-२०	११४०	६३७
२०२०-२१	११०९	६४०
२०२१-२२	११६३	६५२
सरासरी	९३८.६२	५८५

स्रोत : Maharashtra State Economic & Statistical Report various years.

२०१४-१५ ते २०२१-२२ या कालावधीतील महाराष्ट्रातील चिकन आणि अंड्यांचे उत्पादन तक्ता क्र. ४ मध्ये दिलेले आहे. २०२०-२१ मध्ये चिकनच्या उत्पादनामध्ये घट झाल्याचे दिसून येते. मात्र अंड्यांच्या उत्पादनामध्ये कोणतीही घट झालेली नाही. या कालावधीत चिकनचे उत्पादन सरासरी दुप्पट झाले असून, अंडी उत्पादनामध्ये सरासरी २५% वाढ झाल्याचे दिसून येते.

पाटण तालुक्यातील कुक्कुटपालन व्यवसाय:

पाटण तालुका सातान्याच्या पश्चिमेला असून अति पावसाचा प्रदेश समजला जातो. येथे थंडीचे प्रमाण अधिक असते. उन्हाळ्यात सरासरी तापमान ३० ते

४० या दरम्यान असते. पाटण तालुक्यात पोल्ट्री व्यवसायासाठी पोषक वातावरण आहे. पाटण तालुक्यात सद्यस्थितीस २४ पोल्ट्री फार्म कार्यरत आहेत. निव्वळ पोल्ट्री व्यवसायिक पाटणमध्ये नाहीत. शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणूनच पोल्ट्री व्यवसाय करतात. सगुना किंवा नॅशनल यासारख्या कंपन्या पक्षी पुरवठा करतात. तसेच तयार पक्षी घेऊन जातात. त्यामुळे विपणनाची गरज नाही. पक्षी मोजून दिले जातात व मोजून घेतले जातात. त्यामुळे अन्यत्र पक्षी विक्री करता येत नाही. सहा ते सात रुपये प्रतिकिलो याप्रमाणे कोंबडीला दर दिला जातो. बारामती अॅग्रो आणि सगुना या सर्वाधिक

दर देणाऱ्या कंपनी आहेत. ज्या ७.५ रुपये ते ९ रुपये पर्यंत प्रतिकिलो दर देतात. पूर्ण वाढ झालेले पक्षी अडीच किलोपर्यंत भरतो. मात्र या कंपन्यांचा मृत्यूदर जास्त आहे. याउलट नॅशनलसारख्या कंपनीत ६ ते ७ रुपये दर देतात. मात्र त्यांचा पक्षी मृत्यूदर कमी आहे. कंपन्यांच्यामार्फत खरेदी-विक्री होत असल्यामुळे सर्व तालुक्यात सर्व ठिकाणी दर एकसारखाच असतो. खाद्य पुरवठा कंपनीमार्फत होतो. कंपनीचा माणूस पक्षी मृत्यूदर तपासणी करण्यासाठी नेहमी येत असतो.

पोल्ट्री शेड, लाईट, पाणी इत्यादी खर्च स्वतः करावा लागतो. इतर खर्च वाढले आहेत त्यामुळे दर वाढवून मिळावा यासाठी संघटना पातळीवर प्रयत्न करता येत नाहीत. पोल्ट्री चालकांच्या स्वतंत्र संघटना नाहीत. शेती उद्योगामुळे घरगुतीपेक्षा कमी युनिटचा दर पोल्ट्रीसाठी आकारला जातो. पक्ष्यांची एक बॅच तयार होण्यासाठी ३५ ते ४० दिवस लागतात. वर्षाला सहा ते सात बॅच तयार होतात. सप्टेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंत पक्ष्यांची वाढ चांगली असते. चांगला दर मिळतो. पक्ष्यांच्या वजनानुसार ८० ते ८५ हजार रुपये एका बॅचला मिळतात. सर्व खर्च वजा जाता २०,००० ते २२,००० निव्वळ नफा मिळतो. सकाळी दोन तास व संध्याकाळी दोन तास द्यावे लागतात. कंपनीचा उत्पादकाशी थेट संबंध असतो. मध्यस्थाची गरज नाही. स्मार्टफोन आणि इंटरनेटद्वारे बरीच कामे होतात. कंपनीशी करार असल्यामुळे स्थानिक पातळीवर पक्षी विकता येत नाहीत. मृत पक्ष्याचा फोटो आणि व्हिडिओ कंपनीला ऑनलाईन पाठवावा लागतो. पशुखाद्य व डॉक्टर कंपनीकडूनच उपलब्ध होतात. स्वतःची जागा असेल तर शेतीला पूरक व्यवसाय ठरू शकतो. पक्ष्यांच्याखाली कोंडा अंथरला जातो. त्याचे खत तयार होते. जे शेतीला वापरता येते. प्रत्येक बॅचसाठी स्वतंत्र कोंडा वापरला जातो. त्यामुळे उर्वरित खत विकूनही नफा मिळवता येतो. एका शेडमध्ये एका बॅचमध्ये चार ते पाच हजार पक्षी सरासरी असतात. दरवर्षी १२ ते १४ टन विक्रीसाठी उत्पादन तयार होते. कोविड काळात चिकन व अंडी खायला सांगितल्यामुळे धंदा तेजीत होता.

चिकन उत्पादन पोल्ट्री फार्मसाठी सरकारी अनुदान कमी आहे. अंडी उत्पादन पोल्ट्री फार्मसाठी सरकारी अनुदान जास्त आहे. पाटण तालुक्यात अंडी उत्पादन पोल्ट्री फार्म नाहीत.

मार्केटिंगची गरज नाही, पैसे खात्यावर ऑनलाईन जमा होतात. शेती पाहात हा व्यवसाय करता येत असल्यामुळे १८०० रुपये टन याप्रमाणे खतदेखील कंपनी विकत घेतात, तसा करार करता येतो. गावातही तुमच्याकडून खत विकत घेण्यासाठी लोक इच्छुक असतात, त्यामुळे दुहेरी लाभ होऊ शकतो. पाटणमध्ये पोल्ट्री व्यावसायिकांनी कोणतेही कामगार नेमलेले नाहीत. घरातीलच एक-दोन व्यक्ती खासकरून महिला पोल्ट्री व्यवसाय पाहतात. तीस ते पस्तीस हजारपर्यंत उत्पन्न मिळण्याची हमी यामधून प्राप्त होते.

कुक्कुटपालनाचे आर्थिक लाभ :

कुक्कुटपालन ग्रामीण भागात शेतीपूरक व्यवसाय म्हणून सर्वाधिक शेतकऱ्यांकडून केला जातो. प्रत्येक शेतकरी छोट्या प्रमाणात कोंबड्या पालन करतो. मात्र त्यास व्यावसायिक स्वरूप दिल्यास शेतकऱ्याला शेतीबरोबरच आर्थिक लाभही प्राप्त होतात. दरमहा विशिष्ट आर्थिक उत्पन्न मिळवता येते. कुक्कुटपालन व्यवसायामुळे झालेले आर्थिक लाभ खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेरोजगारी कमी होऊन आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास मदत झाली आहे.
- २) अंडी आणि चिकन यांचे वाढते उत्पादन घेऊन शेतकरी शेतीला पूरक व जोडधंदा करत असल्यामुळे आर्थिक लाभ प्राप्त होत असल्याचे दिसून येते.
- ३) औद्योगिकीकरणाच्या संदर्भात विचार करता कुक्कुटपालनामुळे साबण, केक बनवणे, रंग निर्मिती, पशुखाद्य खते यासारख्या वस्तूंच्या निर्मितीमध्ये फायदा होत असल्याचे दिसून येते.
- ४) शेतीपूरक व्यवसाय सुरू केल्याने देशात २.१

दशलक्ष रोजगार संधी निर्माण झाल्या.

- ५) कुक्कुटपालनामुळे देशाला ४१.९ दशलक्ष कोटी महसुलाद्वारे आर्थिक लाभ प्राप्त झाला.

कुक्कुटपालनाचे सामाजिक लाभ:

कुक्कुटपालन व्यवसायात समाजातील अनेक जातीधर्माचे लोक कार्यरत आहेत. आर्थिक लाभाबरोबरच कमी कालावधीत आणि कमी पैशात सामाजिक लाभ उपलब्ध करून देण्याचे साधन कुक्कुटपालन व्यवसाय बनला आहे. कुक्कुटपालन व्यवसायामुळे झालेले सामाजिक लाभ खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात अन्नधान्याची समस्या सोडविण्यामध्ये शेतीला पूर्ण यश मिळत नाही, त्यावेळी अंडी आणि मांस उत्पादनामधून कुक्कुटपालन अन्नाची निर्माण झालेली तूट भरून काढू शकते.
- २) कोंबडीचे अंडे व मांस यामुळे चांगल्या पौष्टिक आहार मिळतो. आहारामध्ये प्रथिने, जीवनसत्त्व व क्षार भरपूर असतात. अंड्यांमध्ये १४% तर कोंबडीच्या मांसामध्ये २०% प्रथिने असतात.
- ३) अंड्यांमध्ये भेसळ होण्याची शक्यता नसते.
- ४) कोंबडी कमी दर्जाचे अन्न खावून त्याचे चांगल्या दर्जाच्या अन्नामध्ये रूपांतर करते.
- ५) चिकन आणि अंडी सर्वसामान्यांच्या आवाक्यात आहेत.
- ६) कुपोषणासारख्या समस्यांवर काही प्रमाणात कुक्कुटपालनाचा लाभ होतो.
- ७) दारिद्र्याची समस्या सोडवण्यास मदत झाली आहे.
- ८) ग्रामीण भागात गोरगरिबांच्या आहारात अंडी व चिकनचा समावेश कुक्कुटपालन व्यवसायामुळेच शक्य झाल्याचे दिसून येते.
- ९) पोषण आहारामुळे सामाजिक दरी कमी होण्यास मदत होते.
- १०) पाटणच्या प्रदूषणविरहित हवामानामुळे पक्ष्यांमध्ये रोगांचे प्रमाण कमी आहे.

पाटण पोल्ट्री चालकांच्या व्यावसायिक समस्या :

पाटण तालुक्यातील पोल्ट्री व्यवसायिकांनी त्यांना व्यवसायामध्ये जाणवणाऱ्या समस्यांचे विवेचन केले त्यावरून खालीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता आले.

- १) हवामानाचा पोल्ट्री उद्योगावर परिणाम होतो. अतिपाऊसामुळे पक्ष्यांचे आजारपण वाढते; परंतु थंडीमुळे पक्ष्यांची चांगली वाढ होते.
- २) पशुखाद्य दर वाढलेले आहेत. मात्र कंपनीकडून ६ ते ७ रुपयेच मिळतात.
- ३) अंड्यांच्या वाढणाऱ्या किमती आणि ब्रॉयलर चिकनच्या वाढणाऱ्या किमती तुलनेने कमी आहेत.
- ४) पोल्ट्री व्यवसाय शेडउभारणीसाठी येणारा खर्च, जागा व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन यासाठी मनुष्यबळ उपलब्ध होत नाही. तसेच त्यांना प्रशिक्षण मिळत नाही.
- ५) ग्रामीण भागात शेती व्यवसायासाठी मनुष्यबळ उपलब्ध होत नाही. त्याचा परिणाम शेतीपूरक व्यवसायांवर होत असल्याचे पोल्ट्री मालकांनी सांगितले.
- ६) अंडी आणि चिकनची असणारी मागणी कोणत्या ठिकाणी किती प्रमाणात आहे, याबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध होत नाही त्यामुळे वितरणामध्येदेखील समस्या येतात.
- ७) व्यापारी प्रत्येकवेळी जागेवर येऊन मालाची खरेदी करतील याची खात्री मालकांना राहिलेली नाही. त्याचाही परिणाम काही अंशी कुक्कुटपालन व्यवसायावर होताना दिसून येतो.
- ८) कमी उत्पादका, साठवणुकीची समस्या, खाद्य समस्या, इत्यादी समस्या भेडसावतात.
- ९) बँकेकडून पोल्ट्री उभारणीसाठी कर्ज मिळते. पाटण तालुक्यामध्ये पोल्ट्रीधारकांची संघटना आहे, ज्याद्वारे विविध सरकारी योजनांची माहिती दिली जाते. मात्र व्यवसायामध्ये प्रतिस्पर्धी म्हणूनच पाहिले जात असल्यामुळे काही वेळेला पूर्ण माहिती दिली जात नाही.

कुक्कुटपालन व्यवसायाचे महत्त्व:

१) कमी भांडवल लागते. २) कमी जागेमध्ये पोल्ट्री शेड उभारता येते. ३) कमी कालावधीमध्ये जास्त परतावा प्राप्त होतो. ४) देखभालीची फारशी गरज नसते. ५) परवाना असणे सक्तीचा नाही. ६) जागतिकस्तरावर अंडी आणि चिकनला मोठ्या प्रमाणावर मागणी आहे. ७) विपणन करणे सहज शक्य होते. ८) उत्पन्न आणि रोजगार संधी प्राप्त होतात. ९) कोंबडी खत हे उत्तम शेती खत म्हणून वापरले जाते. ज्यामध्ये स्फुरद व पालाशचे प्रमाण चांगले असते. सर्व पिकांसाठी उत्तम खत म्हणून उपयोग होतो. जमिनीची सुपीकता वाढते. १०) पक्ष्यांना कमी जागा लागते, त्यामुळे जिथे जागा कमी तिथे हा व्यवसाय करता येतो. पक्षी लवकर वयात येतात व पिल्ले देतात. त्यामुळे पैदाशीसाठी चांगला उपयोग होतो.

गृहीतक चाचणी:

प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वीकारण्यात आलेल्या गृहीतकाचे कोणत्याही सांख्यिकी चलांचा वापर न करता घेतलेल्या मुलाखती आणि मिळालेल्या माहितीवरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, कुक्कुटपालन हा किफायतशीर शेतीपूरक व्यवसाय आहे. याचा अर्थ, गृहीतक प्रमाणित झाले आहे.

समारोप:

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान असून वाढत्या लोकसंख्येला शेतीक्षेत्र सामावून घेण्यास असमर्थ ठरत आहे. अशावेळी कुक्कुटपालनासारखे शेतीपूरक व्यवसाय ग्रामीण भारतातील आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत करतात. २०२० च्या आकडेवारीनुसार कुक्कुटपालन व्यवसाय यामधून २.१ दशलक्ष लोकांना रोजगार प्राप्त झालेला आहे, तर ४१.९ दशलक्ष कोटी रुपयांचा महसूल सरकारला प्राप्त झालेला आहे. देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये कुक्कुटपालन व्यवसायाचे योगदान वाढत असल्याचे दिसून येते. रोजगारनिर्मितीबरोबरच गरिबांना आहार उपलब्ध करून देण्यास समर्थ ठरतात. कुक्कुटपालनसारख्या व्यवसायांना चालना दिल्यास

शेतीमधील खताची समस्या सोडविण्यासही मदत होऊ शकते. ग्रामीण भारत समर्थ आणि सक्षम बनला तरच भारताच्या वाढत्या अर्थव्यवस्थेचे सामर्थ्य अधोरेखित झाल्यासारखे होईल. एकीकडे शेतमालाला हमीभाव मिळावा, अशी मागणी शेतकरी करतो. मात्र कोणताही हमीभाव न मिळतादेखील चिकन व अंडी उत्पादनापासून शेतकरी दुहेरी लाभ मिळवू शकतो. त्यामुळे शेती करत गावातच करता येणारा हा व्यवसाय शेतीला खऱ्या अर्थाने पूरक व्यवसाय ठरतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- १) कदम (डॉ.) अनिता, (२०१५), 'व्यापारी कोंबडी पालन', तेजस पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
- २) कदम, (डॉ.) वि. स., (२०२३), 'पावसाळ्यात कोंबड्यांची निगा कशी राखाल', 'शेतकरी' पान नं.४५.
- ३) चौगुले एम. एम., (२०१५), 'फायदेशीर पशुपालन', तेजस पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
- ४) पाटील डी. बी., (२०२२), 'शेतीला जोड व्यवसाय', 'शेतकरी' पान नं.५३.
- ५) वानकर, (डॉ.) ए. के., (२०२१), 'कोंबड्यांना होणारे आजार व उपाय', 'शेतकरी' पान नं.६७.
- ६) शिंदे जगन्नाथ, (२०१३), 'सुधारित कोंबडी पालन', गोदावरी पब्लिकेशन्स, नाशिक.
- ७) सिंह एस. पी., (२०२२), 'पशुपालन आणि विकास', 'शेतकरी' पान नं.२३.
- ८) National Action Plan for Egg & Poultry-2022, Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries, Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India, New Delhi.
- ९) Singh Ravishankar, (editor) (2001), 'Ecotourism and Sustainable Development'.Abhijeet Publications, New Delhi.